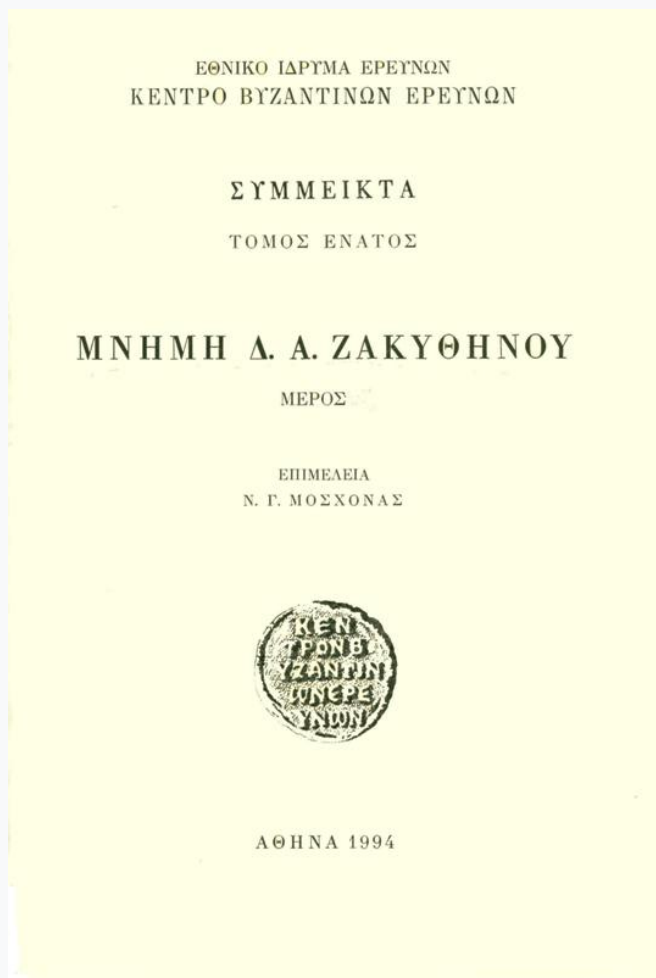

Byzantina Symmeikta

Vol 9 (1994)

SYMMEIKTA: IN MEMORIAM OF D.A. ZAKYTHINOS 9A

Άττικά από τις «Χιλιάδες» του Ίωάννη Τζέτζη

Στέλιος ΛΑΜΠΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.774](https://doi.org/10.12681/byzsym.774)

Copyright © 2014, Στέλιος ΛΑΜΠΑΚΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΑΚΗΣ Σ. (1994). Άττικά από τις «Χιλιάδες» του Ίωάννη Τζέτζη. *Byzantina Symmeikta*, 9, 285–296.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.774>

Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ

ΑΤΤΙΚΑ ΑΠΟ ΤΙΣ «ΧΙΛΙΑΔΕΣ»
ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΖΕΤΖΗ*

Οι «Χιλιάδες» του Ἰωάννη Τζέτζη¹ εἶναι μιὰ ἰδιόμορφη περίπτωσις ἀνάμεσα στὰ κείμενα τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας: ἔμμετρο ὑπόμνημα τῶν ἐπιστολῶν του², στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσεται πλῆθος ἀρχαιογνωστικῶν στοιχείων, τὸ διδακτικὸ αὐτὸ ἔμμετρο πόνημα τῶν 12.759 στίχων, «riesige satira lanx philologisch-antiquarischen Wissens und Pseudowissens der Komnenenzeit» κατὰ τὸν H. Hunger³, βασίζεται σὲ ποικίλες ἀρχαῖες πηγές. Τὰ χωρία ἔχουν καταγραφεῖ ἀναλυτικὰ τόσο στὴν παλαιὰ διατριβὴ τοῦ Harder⁴, ὅσο καὶ στὰ πηγολογικὰ ὑπομνήματα τῶν ἐκδόσεων, συντομότερα στὸν Kiessling⁵, ἀναλυτικότερα στὸν Leone⁶. Ἡ ἔρευνα

* Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ ἐκτενέστερη μορφή ἀνακοίνωσης ποὺ παρουσιάστηκε στὸ Γ' Συμπόσιο Ἱστορίας-Λαογραφίας Ἀττικῆς, Μαραθῶνας 15-17 Ἰουνίου 1990.

1. Γενικὰ γιὰ τὸν Τζέτζη χρήσιμο πάντα παραμένει τὸ ἄρθρο τοῦ C. WENDEL, Tzetzes Ioannes, *RE* VII.A.2, Στουτγάρδη 1948, στήλ. 1959-2012. Συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία βλ. στὸν H. HUNGER, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, 2, σελ. 59-63 καὶ passim. Ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Τζέτζη ὡς φιλόλογο βλ. N. WILSON, *Scholars of Byzantium*, Λονδίνο 1983, σελ. 190-196. Γιὰ τοὺς δεκαπεντασυλλάβους στίχους τοῦ Τζέτζη βλ. M. JEFFREYS, The nature and origins of the political verse, *DOP* 28 (1974), σελ. 148-157 [= E.M. and M. J. JEFFREYS, *Popular Literature in Late Byzantium*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1983, ἀρ. IV].

2. Γιὰ τὴν σχέση τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν Χιλιάδων βλ. K. KRUMBACHER, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, Μόναχο 1897, σελ. 565 (καὶ Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, 2, Ἀθήνα 1900, σελ. 242).

3. H. HUNGER, ὁ.π., 2, σελ. 118.

4. CH. HARDER, *De Ioannis Tzetzae Historiarum fontibus quaestiones selectae*, Κίελο 1886.

5. T. KIESSLING, *Ioannis Tzetzae Historiarum Variarum Chiliades*, Λιψία 1826 (ἀνατύπ. Hildesheim 1963).

6. P. L. LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae*, Νεάπολη (Ἰταλίας) 1968

τοῦ Harder βέβαια εἶχε γίνει ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς κλασικῆς φιλολογίας, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση σὲ περιπτώσεις ὅπου ὁ Τζέτζης μεταδίδει ἐσφαλμένα τὶς πληροφορίες τῶν πηγῶν του. "Ὅσο γιὰ τὰ ὑπομνήματα τῶν ἐκδόσεων ποὺ προαναφέρθηκαν, προσφέρουν ὅπωςδήποτε τὸ πανόραμα τῶν παραλλήλων χωρίων, ἀλλὰ εἶναι δυνατόν νὰ ὀδηγήσουν καὶ σὲ ἐσφαλμένη εἰκόνα ὡς πρὸς τὸ εὖρος τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν, καὶ ἰδιαίτερα ὅταν ἓνα στοιχεῖο ἀναφέρεται ἀπὸ πολλὰ ταυτοχρόνως ἀρχαῖες πηγές, ἐνῶ ὁ Τζέτζης βασίζεται σὲ μία. Καὶ φυσικὰ δὲν πρέπει νὰ ἀγνοεῖται καὶ ἡ πρόσθετη δυσκολία ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ Τζέτζη: οἱ παρατηρήσεις τοῦ Δ. Ἰακώβ, ὅπως συνοψίστηκαν πρόσφατα μὲ ἀφορμὴ τὶς προτάσεις του γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς *Ἐξήγησις τῆς Ἰλιάδος* (ἔκλειψη πρωτοτυπίας - παράθεση ἀπὸ μνήμης - σφάλματα καὶ συγχύσεις)^{6α}, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἰσχύουν καὶ στὴν περίπτωσή μας. Καὶ βέβαια πέρα ἀπὸ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς πηγῆς, ἐνδιαφέρει καὶ τὸ πῶς ἀντιλαμβάνεται, πῶς διασκευάζει καὶ πῶς μεταδίδει κάθε φορά ὁ Τζέτζης τὸ περιεχόμενο τῆς πηγῆς του, κάτι ποὺ ἀπαιτεῖ εὐρύτερες συγκρίσεις. Στὴν ἐργασία αὐτὴ ἡ σύγκριση περιορίζεται στὰ χωρία ποὺ ἀναφέρονται στὴν μυθολογία καὶ στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀττικῆς. Τὸ σχετικὸ ὕλικὸ μπορεῖ νὰ καταταγεῖ σὲ τρεῖς κατηγορίες: α) μυθολογικὰ στοιχεῖα, β) ἱστορικὰ στοιχεῖα, καὶ γ) στοιχεῖα γιὰ τὸ γεωγραφικὸ περιβάλλον τῆς Ἀττικῆς. Ἐπιχειροῦνται ἐπίσης καὶ οἱ ἀναγκαῖοι συσχετισμοὶ πρὸς τὶς ἐπιστολὰς τοῦ Τζέτζη.

A) ΤΑ ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. Ὁ Θησεὺς καὶ ὁ Πειρίθους: *Τῶ τοῦ Πειριθόου ταῦτὸν μεμηχάνηται καὶ τοιοῦτό τί ποτε καὶ ὁ Πειρίθους πρὸς τὸν Θησεῖα εἰργάσατο Μαραθωνόθεν ἐκείνου νεμομένας βόας ἐλάσας ἔγραφε σὲ*

6α. Βλ. Δ. Ι. ΙΑΚΩΒ, «Προκαταρκτικὲς προτάσεις γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς "Ἐξήγησις" τοῦ Τζέτζη», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Θεσσαλονίκης* 22 (1984), σελ. 146. Πρβλ. Α. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ, «Σχόλια σὲ ἱατρικοῦ περιεχομένου χωρία τῆς Ἐξήγησεως τῆς Ἰλιάδος τοῦ Τζέτζη», *Ἑλληνικά* 40 (1989), σελ. 388.

δυὸ σημεία τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ὁ Τζέτζης⁷, καὶ οἱ διευκρινίσεις ὅτι χρησιμοποιεῖται ἡ παράδοση γιὰ τὸ τέχνασμα τοῦ Πειρίθου νὰ καταδιώξει τὰ κοπάδια τοῦ Θησέα⁸ παρέχονται στὴν 4η Χιλιάδα [στὴν συνέχεια: Χιλ.], στίχ. 892-906. Ἀκολουθεῖ (στίχ. 907-923) καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς παράδοσης γιὰ τὴν κάθοδο τῶν δύο φίλων στὸν Ἄδη, γιὰ νὰ ἀρπάξουν τὴν Περσεφόνη (ποῦ εἶχε ἀπασχολήσει τὸν Τζέτζη καὶ στὴν Χιλ. 2, 744-761). Ὅπως εἶναι γνωστό, ὑπῆρχαν πολλὲς παραλλαγές τῆς παράδοσης αὐτῆς⁹, ἀλλὰ ὁ Τζέτζης, χωρὶς νὰ διευκρινίζει ποῦ βασίστηκε, παρέχει δική του ἐκδοχή, ὅτι ὁ Πειρίθους σκοτώθηκε ἀπὸ τὸν Κέρβερο, ἐπειδὴ θεωρήθηκε πρωτεργάτης τῆς ἀπόπειρας καὶ ὁ Θησέας ἀπλὸς συνεργάτης του.

2. Ὁ Κέκρωψ καὶ ὁ Κόδρος: Ὁ Τζέτζης παραθέτει ὅλες τὶς ἐκδοχὲς γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ «διφυῆς» τοῦ Κέκροπα καὶ ἀναπτύσσει τὸ γενεαλογικὸ δένδρο τῶν βασιλέων τῆς Ἀττικῆς ὡς τὸν Θησέα (Χιλ. 5, στίχ. 637-681). Ἡ ἴδια γενεαλογία ἐπαναλαμβάνεται καὶ συμπληρώνεται στὰ σχετικὰ μὲ τὸν Κόδρο (Χιλ. 1, στίχ. 167-197), ποῦ ἐπικεντρώνονται φυσικὰ στὴν θυσία τοῦ τελευταίου γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του¹⁰.

B) ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. Ὁ Σόλων: Οἱ ἀναφορὲς στὸν Σόλωνα περιστρέφονται γύρω ἀπὸ τὶς σχέσεις τοῦ Ἀθηναίου νομοθέτη πρὸς τὸν Ἀνάχαρσι καὶ πρὸς τὸν Κροῖσο. *Οὐχ ὡς ὁ Σόλων τὸν Σκύθην ἐκεῖνον Ἀνάχαρσιν ἀποπέμπομαι* ἔγραφε ὁ Τζέτζης στὸν διάκονο Ἐπιφάνιο¹¹, καὶ μὲ

7. Ἐπιστολὴ 1 (τῷ εὐλαβεστάτῳ διακόνῳ κυρῷ Ἐπιφάνιῳ) καὶ ἐπιστολὴ 83 (τῷ ἐπισκόπῳ Λαλισανδοῦ κυρῷ Κωνσταντίνῳ τῷ φιλοσόφῳ), στὴν ἔκδοση *Ioannes Tzetzes Epistulae*. Edidit P. A. M. LEONE, Λιψία 1972, σελ. 2, στίχ. 3 καὶ 123, στίχ. 14 ἀντίστοιχα.

8. Ὅπως διηγεῖται ὁ Πλούταρχος στὸν βίῳ τοῦ Θησέα (κεφ. 30).

9. Βλ. τὴν ἐνότητα «Abstieg in den Hades» στὸ ἀναλυτικότερο λῆμμα τοῦ H. HERTER, «Theseus», *RE Suppl.* – Bd. 13, Στουτγάρδη 1973, στήλ. 1173-1183.

10. Ὁ Τζέτζης χρησιμοποιεῖ καὶ τὸν μῦθο γιὰ τὸν Δαίδαλο (Χιλ. 1, στίχ. 491 καὶ ἐξῆς καὶ ἄλλοῦ), ἀλλὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ περὶ Μίνωος: ἡ περίπτωσή αὐτὴ σχολιάστηκε σὲ ὑπὸ ἐκτύπωση ἐργασία μας στὰ Πρακτικὰ τοῦ Ζ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1991).

11. Ἐπιστολὴ 1, ἔκδ. LEONE, ὅ.π., σελ. 2, στίχ. 5.

βάση τὸν πλουτάρχειο βίο τοῦ Σόλωνα, στὴν Χιλ. 4, στίχ. 923-931 ἐκτίθενται οἱ λεπτομέρειες γιὰ τὴν περίφημη ἀπάντηση τοῦ Ἀναχάρσιδος

...σὺ τοιγαροῦν, ὦ Σόλων,
ὢν ἐν πατρίδι τῇ σαυτοῦ, ποίει φιλίας πρὸς με.

Οἱ ἀναφορὲς στὸν Κροῖσο εἶναι περισσότερες. Μηκέτι μάτην παρὰ τῶν οὐκ εἰδότων εὐδαιμονίζωμαι καταλήγει ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Τζέτζη πρὸς τὸν πρωτονοβελίσσιμο Μιχαήλ Γαρωνίτη¹², πού ἔχει ὡς θέμα τὴν ὑποτιθέμενη καλοτυχία τοῦ ἴδιου τοῦ Τζέτζη, καὶ φυσικὰ τὸ παράδειγμα εἶναι ὁ Κροῖσος, ὁ ὁποῖος ἡμέρα τακτῆ τὸν φιλόσοφον εἰς τὸ τούτου παλάτιον εἰσιέναι παρακελεύεται, ὡς τὴν ἐκείνου δῆθεν εὐδαιμονίαν θαυμάσοντα¹³. Καὶ στὶς Χιλιάδες τὸ ἐπεισόδιο Κροῖσου-Σόλωνα ἀποδίδεται σὲ τέσσερα σημεῖα (1. στίχ. 26-56, 3. στίχ. 235-239, 5. στίχ. 338-386, 8. στίχ. 184-189). Ἡ τελευταία περίπτωση εἶναι «ἐσωτερικὴ παραπομπή», κατὰ κάποιον τρόπο, στὴν Χιλ. 1, στίχ. 26-56 καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἐπιστολὴ 38, πού ἀπευθύνεται στὸν Λέοντα Χαρσιανίτη: ὁ Τζέτζης, παρηγορώντας τὸν φίλο του (τότε διάκονο καὶ μετέπειτα μητροπολίτη Δρίστρας)¹⁴ γιὰ τὸν θάνατο τῆς μητέρας του, χρησιμοποιοεῖ καὶ τὴν φράση θανάτω γὰρ εὐδαίμονι καὶ οἶον ὁ Σόλων ἀγάμενος εἶδεται¹⁵. Ὅσο γιὰ τὸ χωρίο Χιλ. 5, στίχ. 338-386, ἀποδίδει κατὰ κανόνα πιστὰ τὰ ἀντίστοιχα σημεῖα ἀπὸ τὸν πλουτάρχειο βίο τοῦ Σόλωνα. Πάντως ὁ Τζέτζης συγχέει τὸν Θαλῆ καὶ τὸν Ἀνάχαρσι καὶ ἀποδίδει στὸν πρῶτο τὴν φράση τοῖς ἀραχνίοις νήμασιν ὅμοιοι γὰρ οἱ νόμοι.

2. Ὁ δίκαιος Ἀριστείδης: Στὴν ἐπιστολὴ 106¹⁶ ὁ Τζέτζης εἶχε χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρουσ ὀστρακισμός, φάμουσα, φαμουσο-

12 Ἐπιστολὴ 4, ἐκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 8, στίχ. 8-9

13 Ὁ.π., σελ. 6, στίχ. 20-22.

14 Γιὰ τὴν ομάδα ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Λέοντα βλ. J. SHEPARD, «Tzetzes' Letters to Leo at Dristra», *BF* 6 (1979), σελ. 191-239.

15 Ἐπιστολὴ 38, ἐκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 54, στίχ. 25, σελ. 55, στίχ. 1. Βλ. καὶ παρακάτω, σελ. 291 καὶ σημ. 25

16 Ἐπιστολὴ 106. τῶ οἰκουμενικῷ διδασκάλῳ, ἐκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 153-155

γράφος. Στὴν Χιλ. 13, στίχ. 435-486, ἐρμηνεύονται οἱ λέξεις καὶ ὡς παράδειγμα ἀναφέρεται ὁ δίκαιος Ἀριστείδης καὶ ὁ ἐξοστρακισμὸς του, ὅπως εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸ κεφάλαιο 7 τοῦ ἀντιστοίχου βίου τοῦ Πλουτάρχου. Ἀλλὰ ἡ περίφημη ἀπάντηση οὐδὲ γινώσκω τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ἐνοχλοῦμαι πανταχοῦ τὸν δίκαιον ἀκούων¹⁷ ἀποδυναμώνεται καὶ μεταφέρεται ὡς

*εἰπόντος δὲ μηδὲ ἰδεῖν μηδὲ γινώσκειν τοῦτον,
ἀλλ' ὅτι πάντες γράψουσιν, εἶπον ὡς ταῦτα γράψης*

καὶ προστίθεται καὶ ἡ λεπτομέρεια (ἐπινόηση τοῦ Τζέτζη;) ὅτι ὁ Ἀριστείδης ζήτησε νὰ γράψῃ τὸ ὄνομά του καὶ σὲ δεύτερο ὄστρακο.

3. Ὁ Περικλῆς ἢ Ἀσπασία καὶ τὸ Μεγαρικὸ ψήφισμα: Ὁ Τζέτζης ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδώσῃ τὰ γεγονότα αὐτὰ μὲ λίγη δόση θυμηδίας (Χιλ. 10, στίχ. 950-968). Γράφει ὅτι ἡ δικαιολογία ποὺ προέβαλε ὁ Περικλῆς γιὰ τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν Μεγάρων, ὅτι δηλαδὴ τὰ μέτρα ἐπεβλήθησαν ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι τῆς πόλης καλλιέργησαν τὴν τοῦ Θεοῦ ὀργάδα, δὲν ἦταν καὶ τελείως ἄστοχη: ὁ Περικλῆς ψευδόμενος ἄκων νῦν ἀληθεύει: Οἱ Μεγαρεῖς, ποὺ γνώριζαν τὸ παρελθὸν τῆς Ἀσπασίας, δικαιολογημένα τὴν παρενόχλησαν, ἐπειδὴ ἡ σύζυγος τοῦ Περικλῆ πράγματι ἦταν θεοῦ ὀργάς, ἀλλὰ τῆς Ἀφροδίτης, καὶ ὄχι τῆς Ἀθηνᾶς.

4. Ὁ Θηραμένης: παράδειγμα εὐελιξίας, διπροσωπίας καὶ προσαρμοστικότητας εἶναι γιὰ τὸν Τζέτζη ὁ ἀρχαῖος τύραννος: φύσει Θηραμένους¹⁸ καὶ ὄντως ἀμφοτεροδεξίου τινὸς Θηραμένους¹⁹ ἔγραφε σὲ ἐπιστολές του, καὶ στὴν Χιλ. 12, στίχ. 493-502 παρατίθεται καὶ ὁ γνωστὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ Θηραμένη «Κόθορνος», μεταφορὰ ἀπὸ τὸ ὑπόδημα τῶν ἠθοποιῶν τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, ποὺ ταίριαζε καὶ στὰ δυὸ πόδια.

5. Ὁ Ἐπιμενίδης: τὸ γνωστὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Ἐπιμενίδη γιὰ

17. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ Ἀριστείδης, vii, 5-6 (ἔκδ.-ἀγγλ. μετάφρ. B. PERRIN, Loeb Classical Library, Λονδίνο-Cambridge Ma. 1968, σελ. 234).

18. Ἐπιστολὴ 86, τῶ σεβαστῶ κυρῶ Θεοδώρῳ τῶ Καματηρῶ, ἔκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 127, στίχ. 11.

19. Ἐπιστολὴ 104, Δημητρίῳ Γοβίνῳ, ἔκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 151, στίχ. 4.

τὴν Μουνυχία²⁰ τὸ εἶχε χρησιμοποίησει ὁ Τζέτζης γιὰ νὰ προειδοποιήσῃ τὸν Ἰσαάκιο, τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ²¹, ὅτι πρέπει νὰ φυλάγεται ἀπὸ τὸν γραμματικὸ τοῦ. Στὴν Χιλ. 5, στίχ. 631-638 ὑπάρχει ἡ ἀνάπτυξη τοῦ γεγονότος.

6. Ὁ Κίμων: Σὲ σύντομη ἀναφορὰ τῶν οἰκογενειακῶν τοῦ Κίμωνα, ὁ Τζέτζης ἐστιάζει τὴν προσοχὴ του στὴν θρυλούμενη αἰμομειξία τοῦ Ἀθηναίου στρατηγοῦ μὲ τὴν ἀδελφὴ του Ἑλπινίκη, καὶ τονίζει ὅτι

*τὸ δ' ὅσοι ταῦτα γράφουσι μακρὸν ἐστὶ μοι λέγειν,
ἔστι γὰρ πλῆθος ἄπειρον τῶν ταῦτα γεγραφότων.*

(Χιλ. 1, στίχ. 594-595)

Διαπράττεται ὅμως σύγχυση ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Καλλία, τοῦ πλουσίου Ἀθηναίου ποὺ ἐρωτεύθηκε τὴν Ἑλπινίκη καὶ προσφέρθηκε νὰ καταβάλῃ τὸ πρόστιμο ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὸν πατέρα τους Μιλτιάδη: ὁ Τζέτζης πιστεύει ὅτι ὁ Καλλίας ἦταν γιὸς τοῦ Κίμωνα, ποὺ πλήρωσε πενήντα τάλαντα

*ὅπως ὁ Κίμων ὁ πατὴρ μηδὲν δεινὸν τι πάθη
ἔνεκα γάμων τῶν αἰσχυρῶν, τῆς ἀδελφομειξίας*

(Χιλ. 1, στίχ. 592-593)

Στὴν ἴδια Χιλιάδα παρατίθενται καὶ ἄλλες περιπτώσεις «ἀδελφομειξίας» ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τὴν μυθολογία, ὅπως τοῦ Πτολεμαίου καὶ τῆς Βερενίκης, τοῦ Δία καὶ τῆς Ἥρας, ἀλλὰ καὶ τῶν συγχρόνων του «Περσῶν» (στίχ. 587, καὶ νῦν Περσῶν τὸ γένος), καὶ ὑπονοοῦνται πιθανότατα οἱ Σελτζοῦχοι Τοῦρκοι²².

7. Ὁ Ξάνθιππος καὶ ὁ πιστός του σκύλος: Στὴν 4η Χιλ., στίχ. 181-199, καὶ ἀνάμεσα σὲ ἀρκετὲς ἀνεκδοτολογικὲς διηγήσεις

20. *Εἰ γὰρ ἤδεσαν Ἐρεχθεῖδαι ὅσα τὴν πόλιν αὐτῶν τουτοῖ τὸ χωρίον λυμήνηται, κατέφαγον ἂν αὐτὸ τοῖς ὁδοῦσι* (ἐπιστολὴ 6, Ἰσαακίῳ τῷ Κομνηνῷ, ἐκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 10, στίχ. 11-12).

21. Γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ βλ. Κ. ΒΑΡΖΟΥ, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Θεσσαλονίκη 1984, ἀρ. 36, σελ. 238-254.

22. Πρβλ. G. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, 2, Βερολίνο 1958, σελ. 252-254.

γιὰ σκύλους πιστοὺς στὰ ἀφεντικά τους, ἐντάσσεται καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸν σκύλο τοῦ Ξανθίππου, ὁ ὁποῖος

*ιδῶν δεσπότην τὸν αὐτοῦ τῷ πλοίῳ βεβηκότα
βαλὼν αὐτὸν τοῖς ὕδασι ἐνήχετο πλησίον,
ἕως τῷ μήκει τοῦ πλοῦς λειποθυμήσας θνήσκει.*

(Χιλ. 4, στίχ. 194-196)

Ἄ Τζέτζης ἀναφέρει ὅτι σὺν ἄλλοις τὸ ἐπεισόδιο εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν Πλούταρχο²³ καὶ ἀπὸ τὸν Αἰλιανό²⁴, καὶ βέβαια ἀκολουθεῖ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Πλουτάρχου (στὸν Αἰλιανὸ γίνεται λόγος γιὰ πολλοὺς σκύλους τοῦ Ξανθίππου).

8. Ὁ Σωκράτης: Στὴν ἐπιστολὴ 38, μὲ τὴν ὁποία, ὅπως προαναφέραμε²⁵, ὁ Τζέτζης συμπαρίσταται στὸν Λέοντα Χαρσιανίτη γιὰ τὸν χαμὸ τῆς μητέρας του, χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐπιχείρημα καὶ τὰ λόγια τοῦ Σωκράτη *χώραν ἐκεῖ τῆς ἐνθάδε μεταλήφομαι κρείττονα*: ὁ Λέων πρέπει νὰ εὐδαιμονίζει τὴν μητέρα του, ὡς θᾶπτον ἀποδημήσασαν πρὸς χώραν ὄντως τὴν κρείττονα καὶ ἧς ἀεὶ ἐφιεμένη καθέστηκε²⁶. Καὶ στὴν Χιλ. 8, στίχ. 225-237 σχολιάζονται τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ Σωκράτη καὶ συνδέονται μὲ τῆς χριστιανικῆς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν μεταθανάτια ζωὴ:

*Καὶ γὰρ καὶ παρὰ Ἑλλησι καὶ τοῖς ἀσεβεστάτοις
εἶναι δικαιωτήρια ἐδόκει τοῖς ἐκεῖσε
καὶ τῶν ἐνθάδε ἀμοιβαί χρηστῶν ὁμοῦ καὶ φαύλων.*

9.α) Ὁ Φειδίας καὶ ὁ Ἀγοράκριτος: Γνωστὸ εἶναι τὸ πρόβλημα μὲ τὰ Σχόλια στὴν Ἀλεξάνδρα τοῦ Λυκόφρονα, τὰ ὁποῖα στὰ χειρόγραφα ἀποδίδονται στὸν Ἰσαάκιο Τζέτζη, ἀλλὰ στὴν Χιλ. 7, στίχ. 921-935 καὶ στὴν ἐπιστολὴ 21²⁷ ὁ Τζέτζης δηλώνει ὅτι τὰ

23. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ Βίος Θεμιστοκλέους, κεφ. 10.

24. Αἰλιανοῦ, *Περὶ ζῴων ιδιότητος*, βιβλ. XII, κεφ. 35.

25. Βλ. παραπάνω, σελ. 288.

26. Ἐκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 56, στίχ. 14-15.

27. *Πρωτονοταρίῳ τῷ πατριαρχικῷ κυρῷ Βασιλείῳ τῷ Ἀχρὶδηνῷ*, ἔκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 38.

ἔγραψε ὁ ἴδιος, καὶ τὰ ἀπέδωσε στὸν ἀδελφό του, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Φειδία, ποὺ εἶχε ἀποδώσει στὸν Ἀγοράκριτο τὸ ἀγάλμα τοῦ Δία καὶ τῆς Νεμέσεως²⁸.

β) Ὁ Φειδίας καὶ ὁ Ἀλκαμένης: Μεταξὺ πολλῶν ἐγκωμιστικῶν λόγων πρὸς τὸν Ἰωάννη Ἰσμηνιώτη²⁹, ὁ Τζέτζης γράφει: καὶ γεωμετρίας ἐγνώρισά σε καὶ ὀπτρικῆς οὐκ ἀμύητον καὶ ἀγαλματοουργὸν λόγων κατῖσον Φειδία, κρείττονα δὲ Ἀλκαμένους³⁰, καὶ ὑπαινίσσεται τὸ ὅτι ὁ Φειδίας ἔλαβε ὑπ' ὄψιν του ὅτι τὸ ἀγάλμα τῆς Ἀθηνᾶς θὰ τοποθετηθεῖ ψηλά, καὶ ἐπίτηδες ἐξόγκωσε τὰ χαρακτηριστικά του, ὥστε ἀπὸ τὸ ἔδαφος νὰ φαίνονται φυσιολογικά. Τὸ ἐπεισόδιο Φειδία-Ἀλκαμένη ἀναπτύσσεται καὶ στὴν Χιλ. 8, στίχ. 333-362.

10. Ὁ Πλάτων: Ἡ περὶ ἰδεῶν θεωρία τοῦ Πλάτωνα χαρακτηρίζεται στὴν ἐπιστολὴ 19³¹ ὡς ἐσχάτης ἀτοπίας... καὶ ψιλῆς ἐπινοίας ἀνάμεστον, οἷά περ εἶναι μυθεύονται οἷ τε Ἀντίποδες καὶ αἱ ιδέαι τοῦ Πλάτωνος καὶ εἴ τι τούτων ψευδεπινοῦστερον μὲ ἀντίστοιχη ἀνάπτυξη στὴν Χιλ. 7, στίχ. 604-620. Σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ ὁ Τζέτζης γράφει τὴν Τζέτζου θύραν μηδεὶς εἰσίστω δυσπαιδευτῶν, δυστράχηλος, θρασὺς καὶ ἀνάγωγος ἄνθρωπος³² (κατὰ τὸ πλατωνικὸ μηδεὶς εἰσίστω ἀγεωμέτρητος, στὸ ὁποῖο ἀφιερώνει λίγους στίχους στὴν Χιλ. 8, στίχ. 965-968). Καὶ ἡ τρίτη περίπτωση ἀναφορᾶς τοῦ Πλάτωνα ἔχει σχέση μὲ τὴν μετάβαση τοῦ φιλοσόφου στὴν Σικελία καὶ μὲ τὶς σχέσεις του πρὸς τοὺς τυράννους (ἐπιστολὴ 75, τῷ κυρῷ Ἰωάννη τῷ Τριφυλίῳ)³³, μὲ ἀντίστοιχες ἐκτενεῖς ἀναλύσεις στὴν Χιλ. 10, στίχ. 783-820.

11. Ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνα καὶ ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας ἀναφέρονται σὲ μιὰ ἐκτενῆ ἀνάλυση τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ξέρξη στὴν Ἑλλάδα (Χιλ. 1, στίχ. 868-871, 976-

28. Βλ. HUNGER, ὁ.π., 2, σελ. 62.

29. Ἐπιστολὴ 77, ἔκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 114-116.

30. Ὁ.π., σελ. 115, στίχ. 7-9.

31. Τῷ ἐπισκόπῳ Κλοκοτινίτζης κυρῷ Λέοντι, ἔκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 35, στίχ. 19-21.

32. Ἐπιστολὴ 50, τῷ ἀγνωστῷ μητροπολίτῃ Ἐφίσον κυρῷ Ἰωάννη τῷ Κολπωτῷ, ἔκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 71, στίχ. 16-18.

33. Ἐκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 109-111.

990). Ὁ Μαραθῶνας ἀναφέρεται καὶ στὴν Χιλ. 12, στίχ. 779-784, ὅπου ὁ Τζέτζης ἐσφαλμένα αἰτιολογεῖ τὴν προέλευση τῆς παροιμιώδους φράσης πάντα λίθον κίνει: κατὰ τὸν παροιμιογράφο Ζηνόβιο³⁴, ἡ φράση ἀποτελοῦσε χρῆσμον τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν πρὸς κάποιον ποῦ ζήτησε νὰ μάθει πῶς θὰ βρεῖ τοὺς θησαυροὺς ποῦ πιστευόταν ὅτι εἶχε ἀφήσει κρυμμένους ὁ Πέρσης στρατηγὸς Μαρδόνιος μετὰ ἀπὸ τὴν ἤττα του στὴν περιοχὴ τῶν Πλαταιῶν. Ὁ Τζέτζης ὁμως συνδέει τὴν φράση μὲ τὴν μάχη τοῦ Μαραθῶνα:

*Μετὰ Περσῶν τὸν πόλεμον τὸν περὶ Μαραθῶνα
ἀνδρὶ χρῆσμός ἐκέχρηστο τινὶ τῶν Ἀθηναίων
— τὴν μνήμην δ' ἀποδέδρακεν ἐμοῦ ἢ τοῦδε κλῆσις
ὡς πάντα κάλων δεῖ κινεῖν καὶ πάντας δὲ τοὺς λίθους.*

Ἄς ἀναφερθεῖ ἐδῶ καὶ ἡ μνεῖα τῆς Ἀλώσεως τῆς Μιλήτου, καθὼς καὶ τῆς τιμωρίας ποῦ ἐπέβαλαν οἱ Ἀθηναῖοι στὸν Φρόνιχο, ὅταν παρουσίασε τὸ δρᾶμα «Μιλήτου Ἀλωσις» (Χιλ. 7, στίχ. 982-999).

12. Οἱ Ἄττικοὶ ρήτορες: Συχνὰ ἀναφέρονται στὶς Χιλιάδες οἱ ρήτορες τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας³⁵. Ἐκτενέστερα γίνεται λόγος γιὰ τὸν Ἰσοκράτη (Χιλ. 11, στίχ. 642-684) καὶ τὸ ἔργο του, καὶ γιὰ τὸν Δημοσθένη (Χιλ. 6, στίχ. 2-203): κατὰ σειρὰ ἀναφέρει ὁ Τζέτζης τὸν ρήτορα Κτησιφῶντα καὶ τὴν πρόταση νὰ στεφανωθεῖ ὁ Δημοσθένης, ἐνέργεια ποῦ προκάλεσε τὴν συγγραφὴ τοῦ κατὰ Κτησιφῶντος λόγου τοῦ Αἰσχίνη (στίχ. 2-5), καὶ τὸν Τίμαρχο, τὸν φίλο τοῦ Δημοσθένη καὶ τὴν δίκη περὶ παραπρεσβείας τοῦ Αἰσχίνη (στίχ. 6-66)· ἀλλὰ ὁ Τζέτζης δὲν ἐπιμένει σὲ λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἀντιπαράθεση Αἰσχίνη-Δημοσθένη. Ἀκολουθεῖ ἐκτενὴς ἐνόητα (στίχ. 67-203) μὲ ἀντιδημοσθενικὸ πνεῦμα, ἐφ' ὅσον ὁ Τζέτζης βασιζέται κυρίως σὲ χωρία λόγων τοῦ Αἰσχίνη ποῦ ὑπερτονίζουν τὰ ἐλαττώματα τοῦ μεγάλου ἀντιπάλου του.

34. ΖΗΝΟΒΙΟΥ V.63, ἐκδ. E. LEUTSCH - F. SCHNEIDWIN, *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, Γοτtingη 1839 [ἀνατύπ. Hildesheim 1965], σελ. 146. Πρβλ. W. BÜHLER, *Zenobii Athoi Proverbia*, Γοτtingη 1982. σελ. 190-198.

35. Βλ. π.χ. Χιλ. 6, στίχ. 361-369 (Ἀνδοκίδης), Χιλ. 5, στίχ. 345-349 (Δημάδης), Χιλ. 5, στίχ. 986 (Λυσίας).

Γ) ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

1. Ὁ Ἰλισσὸς καὶ ἡ Καλλιρρόη: Στὴν ἐπιστολὴ 39, πρώτη πρὸς τὸν φίλο του Λέοντα Χαρσιανίτη μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάληψη ἀπὸ τὸν τελευταῖο τῆς Μητρόπολης Δρίστρας³⁶, ὁ Τζέτζης διατυπώνει παράπονα ὅτι δὲν ἔχει λάβει γράμμα του ἐδῶ καὶ καιρό, καὶ διερωτᾶται: *μὴ γάρ που στόμα σὸν τὸ πηγαῖον ἐκεῖνο, ὃ Ἰλισσὸς ποταμὸς, τὸ δωδεκάκρονον στόμα, ἢ Ἀττικὴ Καλλιρρόη, μικρὰν ῥανίδα περὶ ἡμᾶς ἐκχέαι ἠσθένησε;*³⁷ Οἱ ἐπεξηγήσεις στὴν Χιλ. 8, στίχ. 246-261 συνδυάζονται καὶ μὲ τὴν παράθεση ἀποσπάσματος τοῦ κωμωδιογράφου Κρατίνου, στὸ ὁποῖο γίνεται λόγος περὶ «δωδεκακροῦνον στόματος», δηλαδὴ τοῦ Ἰλισσοῦ³⁸.

2. Ὁ Πειραιᾶς: ἡ μνεῖα τοῦ Πειραιᾶ στὴν Χιλ. 4, στίχ. 944-952, εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀνάπλαση ἐνὸς αἰσωπικοῦ μύθου, καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὸ δελφίνι ποῦ ἔσωσε τὸν πίθηκο³⁹. Στὴν ἐκδοχὴ τοῦ Τζέτζη ἀντὶ γιὰ δελφίνι ἀναφέρεται ἀόριστα τίς. Παραθέτουμε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

*Καὶ ὡσπερ πάλιν δὲ φησί· πίθηκον ναυαγίῳ
ιδῶν τις ἀπολλύμενον ἄνθρωπον δόξας εἶναι,
τὴν χεῖρα δοὺς ἐξέσωσε κυμάτων θαλασσίῳν.
Ὡς δ' ἐρωτήσας, πόθεν εἶ; ἤκουσεν Ἀθηναῖον,
καὶ πάλιν ἤρετο αὐτὸν εἰ Πειραιᾶ γινώσκει.
— Οὗτος λιμὴν δε Ἀττικὸς ὃ Πειραιεὺς ὑπάρχει —
Ὁ πίθηκος εἰρήκει δε τοῦτον καλῶς εἰδέναι
καὶ τούτου τέκνα σύμπαντα, σύζυγον καὶ τοὺς φίλους.
ἀγανακτήσας ὤθησε μᾶλλον αὐτὸν πνιγῆναι.*

Οἱ στίχοι ἐπεξηγοῦν τὴν φράση ἀνθρωπιῶντα δ' ἅττα πιθήκια ἐλεγχθήσονται⁴⁰.

36. Βλ. SHEPARD, ὁ.π., σελ. 203-204.

37. Ἔκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 57, στίχ. 5-7.

38. Πρβλ. καὶ ἐπιστολὴ 76, τῷ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Κοστόμου, ἔκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 113, στίχ. 11-12.

39. ÉSOPE, *Fables*. Texte établi et traduit par É. CHAMBRAY, Παρίσι 1967, σελ. 134-135, ἀρ. 305.

40. Ἐπιστολὴ 1, ἔκδ. LEONE, ὁ.π., σελ. 2, στίχ. 9.

3. Ὁ Ὑμηττός: Ἡ μνεία τοῦ Ὑμηττοῦ φυσικὰ εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὸ περίφημο μέλι του. Ὁ Τζέτζης ἐπεξηγεῖ ὅτι

*Μνῖα οὐκ ἐπικάθηται μέλιτι Ὑμηττίῳ.
Ἐκ θύμων γὰρ αἱ μέλισσαι τοῦτο κηροποιουῦσι.
Μνῖα γοῦν ἐνιζήσασα φεύγει θυμῷ τοῦ θύμου.*

(Χιλ. 6, στίχ. 952-954):

καὶ ὅτι

*Γνώρισμα δὲ τοῦ μέλιτος τούτου τοῦ Ὑμηττίου,
τὸ μὴ ἐφάπτεσθαι αὐτοῦ, μὴδ' ἐνιζάνειν μνίας.
Αἴτιον τούτου νόει δε τὸν θύμον πεφυκέναι.
Ὁ Ὑμηττός βοτάνας γὰρ ἐκφύει, θύμους κλῆσι,
ἐξ ὧν τὸ μέλι γίνεται μελίσσαις ταῖς ἐκεῖσε,
ὅπερ αἱ μνῖαι φεύγουσι τῷ δριμυγμῷ τοῦ θύμου.*

(Χιλ. 11, στίχ. 362-367):

Οἱ περιπτώσεις ποὺ ἀναφέρθηκαν καλύπτουν βέβαια ἓνα εὐρύτατο φάσμα τῆς μυθολογίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ δὲν εἶναι λεπτομερεῖς· μερικὲς φορές μάλιστα ὑπάρχουν καὶ ἀνακρίβειες. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν ξενίζει, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Τζέτζης εἶχε μεγάλη ἐμπιστοσύνη στὴ μνήμη του, ἀλλὰ καὶ δὲν εἶχε χρήματα νὰ ἀγοράζει βιβλία: ἀναγκαζόταν λοιπὸν νὰ ἀποστηθίζει τὶς πληροφορίες του, μὲ συνέπεια νὰ διαπράττει καὶ σφάλματα. Καὶ τὰ γραπτὰ του ἀποκτοῦν ἓναν χαρακτήρα ἐρασιστικὸ καὶ συμπιληματικὸ, μιὰ τάση «ὑποκατάστασης» τῶν βιβλίων, σύνθητες φαινόμενο ἐξ ἄλλου κατὰ τὰ μεσαιωνικὰ χρόνια. Οἱ πληροφορίες του παρατίθενται ὡς ἀνεκδοτολογικὲς διηγήσεις, ἐνῶ πολὺς φορές καταλήγουν σὲ ἀπλὸ «κουτσομπολιό», ὅπως π.χ. στὶς περιπτώσεις τοῦ Κίμωνος καὶ τῆς Ἀσπασίας⁴¹.

Ἡ ἀναδρομὴ αὐτὴ τοῦ Τζέτζη σὲ ἔνδοξες στιγμὲς τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας ἐντάσσεται σὲ μιὰ γενικότερη ἰδεατὴ, ὄνει-

41. Βλ. παραπάνω, σελ. 287, 288.

ρική εικόνα τῆς πόλης πού εἶχαν σχηματίσει οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι⁴². Ἡ πραγματικότητα βέβαια ἦταν διαφορετική, ὅπως προκύπτει ἀπὸ μαρτυρίες πολλῶν λογίων, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης⁴³, κάτι πού ἔχει ἐπαναληφθεῖ πολλές φορές, ὥστε νὰ μὴν χρειάζεται νὰ ἐπιμείνουμε στὸ σημεῖο αὐτό. Θὰ καταλήξουμε τονίζοντας ὅτι ὁ Τζέτζης δὲν θρηγεῖ γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ παλαιοῦ μεγαλείου. Ἀντίθετα, ἔχει συνεχῶς πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ἔνδοξο παρελθὸν καὶ ἐμπνέεται καὶ προβάλλει τὰ στοιχεῖα πού προαναφέρθηκαν, ἔστω καὶ συμπιληματικά.

42. Βλ. H. HUNGER, «Athen in Byzanz: Traum und Realität», *JÖB* 40 (1990), σελ. 43-61.

43. Βλ. τίς παραπομπές στὸν K. SETTON, «Athens in the Later Twelfth Century», *Speculum* 19 (1944), σελ. 179-208 [— *Athens in the Middle Ages*, Λονδίνο, Variorum Reprints 1975, ἀρ. III].